

Olosz Katalin

HALÁL ÉS HALHATATLANSÁG A NÉPMESÉBEN

A halál, az elmúlás emlegetése a népmesével kapcsolatban első pillanatra abszurditásnak tűnhet: a mesének, mint sajtóságos vágytörténetnek rossz vége nem lehet; a népmese olyan kalandok, események sorozata, melyek sikerrel végződnek: a hős ereje, eszessége, ügyessége vagy a maga mellé állított természetfeletti erők segítségével révén leküzd minden akadályt, győzedelmeskedik ellenfelei felett és elnyeri jutalmát. A népmese lényegében karriertörténet (sikertörténet), s mint ilyen aligha vállalkozhat annak a kérlelhetetlen tapasztalati ténynek a demonstrálására, hogy halál elől nincs menekvés, mindenkinek meg kell halnia.

A mesei világlátás alapvető sajátossága, hogy tagadja a halált: még a küzdelemben időlegesen alulmaradt, összekaszabolt, feldarabolt hős halála sem végérvényes: segítőtársai összerakják, felélesztik, s megkétszereződött erővel indulhat újabb erőpróbára; vagy ellenfelétől, akit valamilyen módon lekötöleztet, két vagy három életet kap jószolgálatáért cserébe, s így tudja végrehajtani nem mindennapi feladatait. Vagyis a kikerülhetetlen sors, a halál némelyik mesében a hős boldogulásának eszközeként jut szerephez.

A mesehős egyszerűen elpusztíthatatlan, noha erejét jóval meghaladó, nemegyszer kozmikus méretű küzdelmekben kell helytállnia és győzedelmeskednie. A csodás színtereken játszódo, természetfeletti lényekkel sűrűn benépesített mese ugyanakkor azonban nem veszíti el realitásérzékét, emberi dimenzióit: mikor a hős végrehajtotta a vállalt vagy rárótt feladatokat, elérte célját, s elnyerte jutalmát, a fele királyságot és a királykisasszony kezét, a fiatalok így jegyzik el egymást: "Én a tiéd, te az enyém, íső, kapa s a nagy harang választ el egymástól!" — vagyis a földi lét vége szakíthatja el egymástól, mint ahogy a boldogságuknak is ez szab határt a mese befejező formulája szerint: "Még ma is élnek, ha meg nem haltak".

Ez a rövid záróformula a mesei világlátásnak élet és halál kérdésével kapcsolatos másik lényeges tartalmi elemére is rávilágít: arra nevezetesen, hogy noha kalandjai sorozatában a mese következetesen tagadja a halál létét, visszafordíthatónak tekinti az elmúlást, örök halhatatlanságról a népmese nem beszél. Vagy ha mégis, akkor másképp, mint ahogy azt a mesei történetek törvényszerűségei szerint elvárnók.

Az örök halhatatlanság mesei ábrázolásának elmaradása annál is inkább meglepő, mivel — mint utaltunk rá — a mese egyfajta vágytörténet: a győzelem, a boldogulás, az akadályok leküzdése vágyának költői megszólaltatója, melyben minden úgy történik, ahogy történnie kellene a való

világban. Hogyan lehetséges akkor - vetődik fel önkéntelenül a kérdés, hogy éppen a halál fölötti győzelem vágya, az örökélet eszménye nem fogalmazódik meg benne? Annak ellenére sem, hogy a mesének természetes eleme a csoda, mely korlátlan lehetőséget kínál a mesei győzelem kivívásához. A csoda törvényszerűség a mesében, "nem betét, nem beillesztett részlet, hanem — ahogy Ortutay Gyula mondja — az egésznek értelmezője, végső elve". A mesében "a csoda, a hihetetlen a legközönségesebb és legállandóbb tényezője a világnak, nem is »csoda« hát, hanem az emberi életnek egyik lehetősége: mindennap találkozunk vele, s az az ügyes és sorsának jó kovácsa, aki élni tud a felbukkanó alkalommal". (Ortutay 1966. 51. 50.) Ebből a szemléletből fakad népmeséink költői varázslata: valóság fölötti lebegése, s ugyanakkor különös hitelessége, realitása. És ugyanennek a szemléletnek következménye az is, hogy a népmesék hősei nem tudnak végérvényesen a halál fölé kerekedni, ők is "addig élnek, amíg meg nem halnak". Mert a csoda az emberi élet egyik lehetőségeként funkcionál a mesében és az emberi élet lehetőségei jóllehet hihetetlenül sok mindenre kiterjednek, a halál visszafordíthatatlanságára nem. Ennek a sokgenerációs emberi tapasztalatnak és a nyomában járó felismerésnek mesei megfogalmazása egyszerűen lehetetlen, ellenkezni a mese mibenlétével, mert a hősnak nem szabad elbuknia, győznie kell. Így kívánja a mesevilág rendje és rendszere.

Győznie kell, még hozzá ezen a földön. Ezt a világot kell kiigazítania, jóvá, igazságossá tennie. És ennél a gondolatnál vissza kell térnünk egy korábban elejtett észrevételre, arra, hogy a népmese ha beszél is az örök halhatatlanságról, a műfaj törvényeit megszegve teszi ezt.

A magyar és az egyetemes mesekincsben egyarányt ismeretes egy mesefajta, melyet *A halhatatlanságra vágyó királyfi* címen tartanak nyilván a típuskatalógusok (AaTh.470^a, 470 B, Berze 342^a). Hőse olyan országot keres, ahol a halálnak nincs hatalma. Vándorlásai során folyó fölött lebegő kastélyban talál rá a halhatatlanság birodalmára, melynek királynőjét feleségül veszi s boldogan élnek. Egyszer elhatározza, hogy hazalátogat szüleihez. Felesége hiába mondja, hogy a halandó világban közben már évszázadok vagy évezredek teltek el, a királyfi útnak indul. Otthon mindent romokban talál. Visszafordul, de útját állja a halál, aki jogait követeli, s nem tűri, hogy ember kivonja magát a hatalma alól. A mese magyar változataiban a hősnak végül sikerül megmenekülnie. A halál ugyan az örökélet országáig üldözi, de ott a halhatatlanság királynőjével szemben ő a gyengébb, s így a mese hőse megmenekül.

A királyfi tehát halhatatlan marad, de vágya evilági talajon nem teljedhetett be, csak a mesei másvilágon nem tudta hatalmába keríteni a halál. Ez a megoldás kétségtelenül ellenkezik a mese törvényeivel. Lénye-

gében egy mítoszi világvázlat kifejezője. S talán éppen ez magyarázza, hogy *A halhatatlanságra vágyó királyfi* mesetípusa igen gyéren fordul elő a magyar meseanyagban.

A mesei világvázlatokkal még hangsúlyozottabban szembekerülnek a típus nem-magyar változatai, melyekben a halál csaknem kivétel nélkül hatalmába keríti a hőst, aki hirtelen megöregszik és holtan esik össze, vagy addig les rá a halál, míg sikerül elkapnia, egyszerűen, nem jut vissza a halhatatlanság országába. Az ilyenfajta megoldás annyira ellenkezik a mese lényegével, hogy — amint Honti János megállapítja — “helyesebb lenne, ha inkább mesei formába öltöztetett »anti-mesének« neveznők” ezeket a változatokat, hiszen egybehangzóan hirdetik, hogy a sors, a halál elől nincs menekvés. (Honti 1962. 270.)

Lényegében tehát mindkét változat-féleség kisiklás a mesevilág rendszeréből: a másvilágon megtalált halhatatlanság eszménye a mítosz irányába mutat, a hős elbukásával végződő történetek pedig átminősülnek anti-mesévé. Végső soron azonban mindkét reakció-típus azt sugallja, hogy a halhatatlanság nemcsak az emberi létkeretek között, de a mese szférájában sem érhető el.

A halál legyőzhetőségének gondolata más mesetípusban nem is vetődik fel ilyen sarkítottan, mint *A halhatatlanságra vágyó királyfi* meséjében. Az viszont nem idegen a mese logikájától, hogy a halál kihívásai ellen védekezzenek a mesehősök, hogy egykönnyen ne adja meg magát, ne legyen könnyű prédája a pusztulásnak, hogy hárítsa el ésszel vagy csalafintasággal a halál kelepccéit; vagy pedig szerezze meg azt a tudást, amivel ellenfele életerejét megtörheti és ártalmatlanná teheti azt.

Az ilyen jellegű ötletek sokszínűsége és gazdagsága, variációs képessége arról árulkodik, hogy a közösséget, amely a mesét igényelte és befogadta, erőteljesen foglalkoztatták az élet-halál-küzdelem esélyei és lehetőségei; de arról is, hogy a társadalmi fejlődés korábbi időszakában kialakult képzetek élet és halál kérdéskörében ugyancsak sokszínűen dúsírták a varázsmese szerteágazó motívumrendszerét, de még a novella- és trefás mesék világát is.

A nemzetközi téma- és motívumvizsgálatok azt bizonyítják, hogy a mese szövetébe hihetetlenül sokféle ismeret, képzet, tudásanyag épült be, mítikus- és hiedelemelemek, vallásos képzetek, kereszténység előtti archaikus hitelemek őrződtek meg a népmesék történéseiben. Ezek javarészt az újkor embere a mesék csodás elemeiként értelmezi, sokukban azonban archaikus képzetek és vélekedések, egy ősi világszemlélet máig megőrzött töredékeivel szembesül.

A magyar népmese, például, igen sokrétű és gazdag lerakata az ember dualisztikus felfogását tükröző kereszténység előtti archaikus képzetek-

nek. E felfogás szerint — amint Kunt Ernő vázolja — az ember egyrészt a mindennapi életben érzékelhető-tapasztalható anyagi minőségből (testből) és az azt meghatározó, csak közvetve felfogható szellemi minőségből (lélekből) áll. Az előbbit múlandónak, az utóbbit pedig halhatatlannak képzelték. A pogány magyarok a léleknek is legalább két minőségét, összetevőjét különböztették meg: az életfunkciókkal azonosított lélegzetlelket (pára, lehellet) és a képmáslelket vagy árnyéklelket, mely inkább a személyes adottságokat, mentalitást, karaktert határozta meg. A képmáslelkek időlegesen — súlyos betegség, önkívület, álom állapotában — el is hagyhatta a testet, s oda visszatérhetett, míg ha a lélegzetlelkek távozott a testből, az halált jelentett. (Lásd az ilyen kifejezéseket: “kiadja a lelkét”, “kilehelli a lelkét”, “kirepült belőle a lélek”, de idézhetjük az egyik magyargyerőmonostori népdal szövegét is: “De én szólok, csak beszélek./ Amíg bennem zeng a lélek./ Amíg bennem zeng a lélek.”)

A lélegzetlelkek az utolsó sóhajjal távoznak, s ilyenkor látni is lehet: pára formájában vagy galamb, lepke, méhecske alakjában (Kunt 1990. 97.).

Az ember dualisztikus felfogásának fent vázolt képzeit a varázsmesék igen sokféleképpen és ötletesen hasznosították a küzdelmekből győztesen kikerülő hős erőpróbáinak bemutatása során. A lélekhit elemei, mondhatnók úgy is, keresztül-kasul átszövik a mesei történeteket, lépten-nyomon találkozhatunk velük. Mesei konzerválásuk annál is kézenfekvőbb, mivel a közelmúltban, vagy akár napjainkban rögzített hiedelemtörténetek bizonyítják, hogy az animizmus elképzelései töredékeiben napjainkig továbbéltek a parasztság hagyományörző csoportjaiban.

A lélekhit fogalmi rendszerében gondolkozva egyszeriben érthetővé és nyilvánvalóvá válik, hogy a mese szereplői — hősei és azok ellenségei egyaránt — az élet princípiumát hordozó lélek sérthetetlenségét igyekeznek biztosítani, mert ez a túlélés egyedüli esélye. Az élet, a lélek biztonságát pedig úgy növelhetik, ha a testen kívül rejtik el nehezen megközelíthető, nehezen hozzáférhető helyen. A magyar és nemzetközi mesekincsben egyaránt igen sok változattal van jelen *A testen kívül elrejtett erdő* (AaTh, Berze 302.) típusú mesefajta, melynek cselekményében a megoldást éppen az a fordulat hozza, hogy a mesehős, aki nagyerejű gonosz (sárkány, óriás, boszorkány, törpe) hatalmába került, csellel megtudja, hogy miben rejlik ellenfele ereje. Ennek a tudásnak a birtokában aztán megkeresi a távoli helyszínen elrejtett vadkant, annak fejéből segítő állatai közreműködésével vagy állattá változva kiszedi a nyulat, nyúlból galambot, majd annak fejéből darazsat, s mikor azt elpusztította, az addig legyőzhetetlen sárkány holtan esik össze. (Nota bene: még a természetfölötti lények sem halhatatlanok!) Természetesen, az itt elősorolt, egymásba helyezett rejtekhelyek sora csak egy a sokféle variációs lehetőség

közül. Megfigyelhető azonban, hogy az egyre kisebbedő rejtekek olyan állatok belsejében kapnak helyet, melyek, mint Berze Nagy János jellemzi - "maguk is a népi világkép szerint a másvilágon tartózkodnak, s legyőzősükhöz, vagyis az elrejtett erő megszerzéséhez az szükséges, hogy a mesehős mind a három főregió (szárazföld, víz, levegő) képviselőjének segítségét megnyerje". (Berze Nagy 1935. 310). Az elrejtett erő végső formája lehet élettelen tárgy (doboz, gombostű), lehet tojás, lehet rovar, de elpusztítása minden esetben egyértelműen a gonosz azonnali halálát idézi elő. Tegyük hozzá stílusosan: még ha hét lelke van, akkor sem menekülhet!

A testen kívül elrejtett erő mesetípusban következetesen az ellenfél, a gonosz védi életét a fent bemutatott módon. Több más típusban viszont a hős erejét gyarapítják, sérthetetlenségét biztosítják olyan rendkívüli tulajdonságok, melyeknek eredetét ugyancsak az archaikus lélekhitben kereshetjük. Mert mi más lenne, mint az ember dualisztikus felfogásának mesei kicsapódása az olyan ábrázolás, melyben a hős ereje valamely testrésztében (fején lévő aranyhajsza) vagy eszközében (kardjában, gyűrűjében) található. (Vö. Berze 315. *Hűtlen anya vagy nővér*, Berze 320* *Két vitéz jóbarát*.) Animisztikus képzetekre utalnak azok a mesei epizódok is, melyekben szervezetének valamely részecskéje révén a hős meg tudja kettőztetni magát. A rész helyettesíti az egészet, egy hátrahagyott vércsepp vagy köpés a mesehős hangján felelget a boszorkánynak, hogy azalatt egérutat nyerhessenek a menekülők a *Rózsa és Viola* típusú mesékben (Berze 313.). Más esetben nem tudják elpusztítani a hőst gonosz ellenfelei, ha testének bármilyen kicsiny darabkája megmarad, mert az át menti lelkét, s belőle új élet fakad. (Berze 408. *Három narancs*). Ugyanígy, az orvul meggyilkolt mesehős testéből sarjadó növény leleplezi a gyilkosokat (Berze 780. *Jávorfá*). Valószínű, hasonló elképzelések talaján nőtt mesei epizód a felaprított hős felélesztésének mozzanata is a *Sárkányölő* (Berze 300) típusú mesékben, melyekben a hős szinte kötelező módon ezzel a mondattal tér vissza az életbe: "Ej, be nagyot aludtam!", "Erössen elaludtam", "Hej, be sokáig aludtam!". Vagyis, megítélése szerint lelke csak ideig-óráig távozott testéből.

Animisztikus elképzelések szerint a halál csak akkor következhet be, ha a lélek végérvényesen elhagyja a testet. Ettől a pillanattól kezdve önálló "életet" kezd. Többé már nem azonos az élő ember életjelenségeinek összegzéséül szolgáló lélekfogalommal, hanem halotti szellemként foglalja el helyét a világban.

A halottak továbbélésének, a halotti szellem létezésének képzetei napjainkig megőrződtek: hiedelemtörténetek, temetkezési szokások mozzanatai utalnak arra, hogy a népi elképzelés szerint a testet elhagyó lélek a

temetésig a halott közelében marad, temetés után is egy ideig a falu körül tartózkodik, rokonokat, barátokat, ismerősöket és ellenségeket keres fel, ahogy mondják: "rendezi adósságát". A halott szelleme tovább is valamilyen módon hatást gyakorol az élők világára, néha mint hazajáró lélek, lidérc, kísértet, ártó lény, máskor mint az élők sorsa fölött örökös jóságos szellem. A temetkezési szokások rendjében igen sok hagyományos cselekvés és eljárás utal arra, hogy közvetve, vagy közvetlenül a testből szabadult léleknek a biztonságát, gondviselését és útra bocsajtását igyekeznek minél körültekintőbben elrendezni, ami által a továbbélők védelmét és nyugalma is biztosítják e lélekkel szemben. Mert a lélek lehet jó vagy rossz szándékkal az élők iránt, visszajárhat, mert valamilyen félbemaradt dolgot el akar intézni, de visszajárhat kísértet képében is, mint a bűnös halott rosszándékú lelke, vagy lidércként, ami nem más, mint maga a halott alakját felöltő gonosz.

Látható, hogy élők és holtak viszonyáról igencsak sokféle elképzelés született, s némelyike szívósan tartotta és tartja magát a népi hiedelemvilágban. Közülük néhány mesei megformálásban is továbbélt, külön hiedelemese- vagy novellamese-típusokká szerveződve.

Ezek egy részében a mesehős magával a megzemélyesített Halállal kerül valamilyen kapcsolatba (konfliktushelyzetbe vagy éppen szövetségbe). Ideig-óráig sikerül kijátszania a halált, néha rászedi, néha megijeszti, néha alkut köt vele s az alku határidejét tologatja csalafintassággal egyre tovább, akár ki is csúfolja, de végül mégis alulmarad a Halállal szembeni küzdelemben. E csoport legjellegzetesebb darabja a *halálkoma* típus (AaTh. 332), melyben a szegényember azt a képességet kapja ajándékba komájától, a Haláltól, hogy meglátja őt a beteg ágyának lábánál vagy fejénél, s ebből megtudja, hogy meggyógyul-e vagy meghal a beteg. Híres orvos, gazdag ember lesz így belőle, s végül becsapja a Halált azzal, hogy nem fejezi be a Miatyánkot, melynek elmondására időt kapott, vagy azzal, hogy megfordítja az ágyat, mikor a Halál a beteg lábánál áll. A Halál megbosszulja magát, vagy azzal, hogy csellel ráveszi az embert az "ámen" kimondására, vagy azzal, hogy eloltja élete mécsesét, mikor komája nála jár látogatóban. (Berze 332.)

A mesék másik csoportjában a hősnek halottal, illetve a halott szellemevel akad dolga. Az ide sorolható történetek jól szemléltetik azt a differenciálódást, ami végbement a népi hiedelemvilágban jószándékú és ártó szellemek megkülönböztetésével. A *Veres tehén* (Berze 511.) és a *Vasfejű farkas* (Berze 340^a) típusú mesékben a védelmező halott szerepel, az anya, ki holta után állat alakban tovább táplálja és segíti nehéz helyzetbe került gyermekét. A *hálás halott* szintén jóindulatú természetfölötti segítőtárs, aki a hőst nem rokoni kapcsolatai miatt támogatja, hanem hálá-

ból szegődik hozzá, mert eltemette, vagy botütésektől váltotta meg azáltal, hogy adósságait kifizette. Alakjához egész típuscsoport kapcsolódik (AaTh. 505-508, Berze 506. *Hálás halott*, Berze 507. *A jötéteményt megháláló halott*), melynek alapsémája az, hogy a hálás halott a hőst feleségszerzésben, jövődöbeljé kiszabadításában és gonosztól való megtisztításban kitartóan segíti.

Az ártó halottakról szóló népmesék közeli rokonságot mutatnak a hazajáró lélekkel kapcsolatos hiedelemtörténetekkel. *A halott vőlegény* típusú mesék például annak a hiedelemnek mesei megfogalmazásai, mely szerint nem jó a halottat temetése után túl sokat emlegetni, erősen siratni, mert nevének említésekor mindannyiszor fordul egyet a sírjában, s főleg azért nem, mert az élő visszasírja a holtat akinek alakjában azonban rendszerint a gonosz jelenik meg s elgyötri, beteggé teszi a halott után sóvárgót. A mesében a leány távollévő vőlegényét varázslással akarja hazacsalni. A holt vőlegény meg is érkezik, s a leányt magával akarja vinni a sírba. A lánynak sikerül megmenekülnie részben ravaszsággal, azután pedig úgy, hogy időközben megszólal a kakas, s azzal a halottal a hatalma megszűnik a földön (AaTh. 365, Berze 365.). Más ilyen jellegű mesékben a lélek vagy azért nem talál nyugalmat, mert rendezetlen dolgai maradtak a földön (Berze 322^x *A kísértet kincs*), vagy pedig azért, mert elátkozottan jött a világra (Berze 307. *Elkárhozott leány*). Nyugalmukat csak úgy tudják visszaszerezni, ha az élők jóváteszik bűneiket.

Érdeemes felfigyelni arra a különbségre, mely az élet és halál élők és holtak konfliktusát bemutató két mesecsoport befejező mozzanatában megfigyelhető. Ott, ahol az élők magával a megszemélyesített Halállal találkoznak, nem vonhatják ki magukat hatalma alól. (Egyedüli kivétel Berze 334^x-es típusának vénasszonya, akinek sikerül megijesztenie és elkergetnie a halált, de ez a történet egyetlen változatban szerepel a népmesekatalógusban, s feltehetően a közkedvelt ostoba ördögfihistóriák közül került át a Halálról szóló mesék sorába.) Azokban a történetekben viszont, melyekben élő és halott kerül egymással valamilyen kapcsolatba, az élők kerekednek felül a kísértő vagy ártó halotti szellemeken. Ez a tény újlag a mesei világlátás józanságára és realizmusára figyelmeztet, arra amértéktartó magatartásra, mellyel a mesét kialakító közösség szembenézett az emberi lét egyetemes törvényével: halál ellen nincs orvosság. Az elmúlás természeti tényét a mese tudomásul veszi, s a maga sajátos eszközeivel ábrázolja is azt. Ezzel mintegy felkészíti a mesehallgató közösséget a tény elfogadására, a halálról nemzedékek során felhalmozódott tapasztalatok megismerésére, megőrzésére és társadalmi integrálására.

IRODALOM

Berze Nagy János

- 1935 Mese. In: A magyarság néprajza. III. 256-326.
1957 Magyar népmesetípusok. I-II. A bevezető tanulmányt és a tudományos szerkesztést végezte Dr. Banó István. Pécs.

Honti János

- 1962 Mesék és mítoszok halálról és halhatatlanságról. In: Válogatott tanulmányok. Bp., 265-272.

Kovács Ágnes

- 1977-1982 Magyar Néprajzi Lexikon. I-V. Akadémiai Kiadó, Budapest. — az egyes mesetípusokról írt szócikkek.

Kunt Ernő

- 1990 Temetkezési szokások. In: Magyar néprajz. VII. Bp. 67-101.

Ortutay Gyula

- 1966 Kis magyar néprajz. Negyedik, átdolgozott kiadás., Bp.

